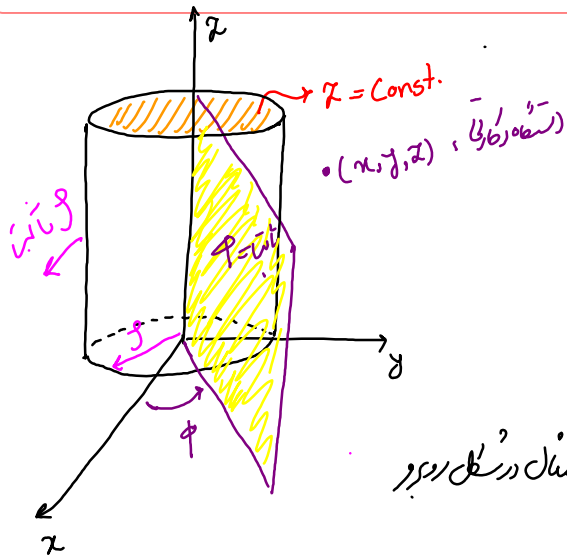

مطلب هفتم: مضمون دوم: آسانترین برداری در مختصات هندسه و دالتهای مختصات عام در فضای سه بعدی (رشته‌های متعامه)

مختصات عام در فضای سه بعدی

رشته‌های دکارتی: سه صفحه ثابت $x = \text{const}$, $y = \text{const}$, $z = \text{const}$ برهم عمودند.
در حالت کلی: سه صفحه نرمالیت متعمد.
آنها نرمال دو به دو هم عمود می‌شوند.

۳- صفحات مربوط به هر کدام از این سه صفحه نرمال با هم موازی نیستند و به عنوان مثال در شکل زیر درج شده است که صفحات ثابت $x = \text{const}$ با هم موازی می‌شوند.

رشته‌های استوانه‌ای: $(\rho, \phi, z) \xrightarrow{\text{مثال}} \text{رشته‌های مخروطی: } (q_1, q_2, q_3) \longrightarrow (x, y, z)$

$$x = x(q_i) \longrightarrow -\infty < x = \rho \cos \phi < +\infty$$

$$y = y(q_i) \longrightarrow -\infty < y = \rho \sin \phi < +\infty$$

$$z = z(q_i) \longrightarrow -\infty < z = z < +\infty$$

$$\text{رابطه‌های مختصات: } q_i = q_i(x, y, z) \longrightarrow \begin{aligned} 0 &\leq \rho = \sqrt{x^2 + y^2} < \infty \\ 0 &\leq \phi = \tan^{-1} y/x < 2\pi \end{aligned}$$

$$-\infty < z = z < +\infty$$

بردارهای با اندازه یک عمود بر صفحات ثابت $q_i = \text{const}$ و جهت آن در جهت مختصات q_i است.

$$\hat{q}_i \cdot \hat{q}_j = \delta_{ij}$$

$$\Rightarrow \vec{r} = r_1 \hat{q}_1 + r_2 \hat{q}_2 + r_3 \hat{q}_3$$

$$x = x(q_1, q_2, q_3)$$

$$ds = \sqrt{dx^2 + dy^2 + dz^2} \quad \text{این طول در رشته دکارتی:}$$

$$\hookrightarrow dx = \frac{\partial x}{\partial q_1} dq_1 + \frac{\partial x}{\partial q_2} dq_2 + \frac{\partial x}{\partial q_3} dq_3 = \sum_{i=1}^3 \frac{\partial x}{\partial q_i} dq_i$$

$$dy = \frac{\partial y}{\partial q_1} dq_1 + \frac{\partial y}{\partial q_2} dq_2 + \frac{\partial y}{\partial q_3} dq_3 = \sum_{i=1}^3 \frac{\partial y}{\partial q_i} dq_i, \quad dz = \dots$$

$$d\vec{r} = dx\hat{i} + dy\hat{j} + dz\hat{k} = \sum_{i=1}^3 \frac{\partial x}{\partial q_i} dq_i \hat{i} + \sum_{i=1}^3 \frac{\partial y}{\partial q_i} dq_i \hat{j} + \dots \hat{k}$$

$$\vec{r} = x\hat{i} + y\hat{j} + z\hat{k} = \sum_{i=1}^3 \frac{\partial}{\partial q_i} (\underbrace{x\hat{i} + y\hat{j} + z\hat{k}}_{\vec{r}}) dq_i = \sum_i \frac{\partial \vec{r}}{\partial q_i} dq_i \quad \text{نماینده dummy}$$

$$ds^2 = (dx)^2 + (dy)^2 + (dz)^2 = d\vec{r} \cdot d\vec{r}$$

* نکته مهم: اندیس‌های فضای درجه‌های بار نوشته شوند،

بار دوم باید با اندیس متفاوت ظاهر شوند.

$$ds^2 = \sum_i \frac{\partial \vec{r}}{\partial q_i} dq_i \cdot \sum_j \frac{\partial \vec{r}}{\partial q_j} dq_j = \sum_{i,j} \frac{\partial \vec{r}}{\partial q_i} \cdot \frac{\partial \vec{r}}{\partial q_j} dq_i dq_j$$

(metric) مرتب: g_{ij}

$$ds^2 = \sum_{i,j} g_{ij} dq_i dq_j \quad \text{فضاهایی که عنصر طول در آنها به صورت معادله نوشته می‌شود، فضاهای ریاضی نام دارند.}$$

تفاوت مرتبه ۲

$$g_{ij} = \frac{\partial \vec{r}}{\partial q_i} \cdot \frac{\partial \vec{r}}{\partial q_j} = \frac{\partial x_1}{\partial q_i} \frac{\partial x_1}{\partial q_j} + \frac{\partial y_1}{\partial q_i} \frac{\partial y_1}{\partial q_j} + \frac{\partial z_1}{\partial q_i} \frac{\partial z_1}{\partial q_j} = \sum_{l=1}^3 \frac{\partial x_l}{\partial q_i} \frac{\partial x_l}{\partial q_j}$$

← سطح ثابت: q_i آنها درجه (در محاسبه) ← بردارهای درجه دو برهم می‌دهند: رشتگیهای متعام

$$\hat{q}_i \cdot \hat{q}_j = \begin{cases} 0 & i \neq j \\ 1 & i = j \end{cases} = \delta_{ij} \Rightarrow \hat{q}_i \cdot \hat{q}_j = \delta_{ij}$$

$$*: ds^2 = g_{11} dq_1 dq_1 + g_{12} dq_1 dq_2 + \dots + g_{33} dq_3 dq_3 \quad \text{نمونه}$$

$$\text{در دستگاه دکارتی: } ds^2 = dx^2 + dy^2 + dz^2 = dx_1^2 + dx_2^2 + dx_3^2 = (dx\hat{i} + dy\hat{j} + dz\hat{k}) \cdot (dx\hat{i} + \dots + \dots) \quad (=0)$$

$$ds^2 = g_{11}(dq_1)^2 + g_{22}(dq_2)^2 + g_{33}(dq_3)^2 \quad \text{در حالت کلی برای رشتگیهای متعام:}$$

$$ds^2 = d\vec{s} \cdot d\vec{s} \leftarrow ds^2 = (h_1 dq_1)^2 + (h_2 dq_2)^2 + (h_3 dq_3)^2 \quad *$$

مرتبه رشتگیهای متعام

$$g_{12} = g_{13} = \dots = g_{32} = 0, \quad g_{11} = h_1^2, \quad g_{22} = h_2^2, \quad g_{33} = h_3^2 \Rightarrow g_{ij} = h_i^2 \delta_{ij}$$

$$g_{ij} = h_i^2 \delta_{ij}$$

h_i : ضریب مقیاس در حالتی که تابع مختصات q_i هستند: $h_i = h_i(q_j)$

$$ds^2 = d\vec{s} \cdot d\vec{s} = \sum_i ds_i \hat{q}_i \cdot \sum_j ds_j \hat{q}_j = \sum_{i,j} ds_i ds_j \underbrace{\hat{q}_i \cdot \hat{q}_j}_{\delta_{ij}} = \sum_{i=1}^3 ds_i ds_i$$

*: $ds^2 = \sum (h_i)^2 (dq_i)^2 \Rightarrow$ **از رابطه بالا** **این صحت: $ds_i = h_i dq_i$**

بر جایابی (تفاضلی): $d\vec{r} = h_1 dq_1 \hat{q}_1 + h_2 dq_2 \hat{q}_2 + h_3 dq_3 \hat{q}_3 \Rightarrow$ **$d\vec{r} = \sum_{i=1}^3 h_i dq_i \hat{q}_i$** **

این سطح: $d\sigma_{ij} = ds_i ds_j = h_i h_j dq_i dq_j$
 $dA = dx dy$ **زاویه بین تبدیلی**

این حجم: $d\tau = h_1 h_2 h_3 dq_1 dq_2 dq_3 \rightarrow$ **دکارتی: $d\tau = dx dy dz$**

مثال 2.1.5 یک رویه دوجای در فضای سه بعدی که با مختصات (x, y, z) داده می شود را در نظر بگیرید. روی این رویه می توان مثلث مختصات (x, y, z) را اختصار کرد و می آید واضح است این است که بر ماحات $d\sigma_z$ فقط در راستای $\hat{z}$ مؤلفه دارد. پس اگر یک رویه با مختصات (q_1, q_2) اعتبار کنیم، بر ماحات $d\sigma_z$ در راستای $\hat{z}$ خواهد بود. زاویه بین تبدیلی دستگاه دکارتی به دستگاه عام q_i ها برابر است.

دستگاه دکارتی: $d\sigma_{xy} \hat{z} = dx dy \hat{z} \longrightarrow$ دستگاه کروی: $dA = r^2 \sin \theta d\theta d\varphi$

دکارتی: $dA = dx dy$ $\longrightarrow$ دستگاه عام: $dA \neq dq_i dq_j$

$df = f(x+dx) - f(x)$

$dA = h_i h_j dq_i dq_j$

بر جایابی: $d\vec{r}_1 = \vec{r}_1(q_1 + dq_1, q_2) - \vec{r}_1(q_1, q_2) = \frac{\partial \vec{r}_1}{\partial q_1} dq_1$ $\vec{r}_1 = x_1 \hat{i} + y_1 \hat{j} + z_1 \hat{k}$
 $d\vec{r}_2 = \vec{r}_2(q_1, q_2 + dq_2) - \vec{r}_2(q_1, q_2) = \frac{\partial \vec{r}_2}{\partial q_2} dq_2$ $\vec{r}_2 = x_2 \hat{i} + \dots$

$dx dy \hat{z} = d\vec{r}_1 \times d\vec{r}_2 \Big|_z = \left[\frac{\partial \vec{r}_1}{\partial q_1} \times \frac{\partial \vec{r}_2}{\partial q_2} \right]_z dq_1 dq_2 = \left[\frac{\partial x_1}{\partial q_1} \frac{\partial y_2}{\partial q_2} - \frac{\partial y_1}{\partial q_1} \frac{\partial x_2}{\partial q_2} \right] dq_1 dq_2$
زاویه بین تبدیلی

$$\Rightarrow \text{رکوبین تبدیل} \Rightarrow \text{ماتریس} = \begin{vmatrix} \frac{\partial x}{\partial q_1} & \frac{\partial x}{\partial q_2} \\ \frac{\partial y}{\partial q_1} & \frac{\partial y}{\partial q_2} \end{vmatrix} = J \left(\frac{x, y}{q_1, q_2} \right)$$

$$** : d\vec{r} = \sum h_i dq_i \hat{e}_i \Rightarrow \frac{\partial \vec{r}}{\partial q_i} = h_i \hat{e}_i \rightarrow dA = h_i h_j$$

مثال ۱: رکوبین در دستگاه قطبی

$$x = \rho \cos \phi \rightarrow \frac{\partial x}{\partial \rho} = \cos \phi, \quad \frac{\partial x}{\partial \phi} = -\rho \sin \phi$$

$$y = \rho \sin \phi \rightarrow \frac{\partial y}{\partial \rho} = \sin \phi, \quad \frac{\partial y}{\partial \phi} = \rho \cos \phi$$

$$\Rightarrow J \left(\frac{x, y}{\rho, \phi} \right) = \begin{vmatrix} \frac{\partial x}{\partial \rho} & \frac{\partial x}{\partial \phi} \\ \frac{\partial y}{\partial \rho} & \frac{\partial y}{\partial \phi} \end{vmatrix}$$

$$\Rightarrow J \left(\frac{x, y}{\rho, \phi} \right) = \begin{vmatrix} \cos \phi & -\rho \sin \phi \\ \sin \phi & \rho \cos \phi \end{vmatrix} = \rho \cos^2 \phi + \rho \sin^2 \phi = \rho \Rightarrow \underbrace{dx dy}_{\text{مساحت در مختصات دکارتی}} \rightarrow \underbrace{\rho d\rho d\phi}_{\text{مساحت در مختصات قطبی}}$$

مثال ۲: رکوبین در دستگاه کروی $dx dy dz \rightarrow dr d\theta d\phi$ (ماتریس در دستگاه کروی)

$$x = r \sin \theta \cos \phi \Rightarrow \frac{\partial x}{\partial r} = \sin \theta \cos \phi, \quad \frac{\partial x}{\partial \theta} = r \cos \theta \cos \phi, \quad \frac{\partial x}{\partial \phi} = -r \sin \theta \sin \phi$$

$$y = r \sin \theta \sin \phi \Rightarrow \frac{\partial y}{\partial r} = \sin \theta \sin \phi, \quad \frac{\partial y}{\partial \theta} = r \cos \theta \sin \phi, \quad \frac{\partial y}{\partial \phi} = r \sin \theta \cos \phi$$

$$z = r \cos \theta \Rightarrow \frac{\partial z}{\partial r} = \cos \theta, \quad \frac{\partial z}{\partial \theta} = -r \sin \theta, \quad \frac{\partial z}{\partial \phi} = 0$$

$$\Rightarrow J \left(\frac{x, y, z}{r, \theta, \phi} \right) = \begin{vmatrix} \sin \theta \cos \phi & r \cos \theta \cos \phi & -r \sin \theta \sin \phi \\ \sin \theta \sin \phi & r \cos \theta \sin \phi & r \sin \theta \cos \phi \\ \cos \theta & -r \sin \theta & 0 \end{vmatrix} = r^2 \sin \theta$$

$$\Rightarrow dx dy dz = r^2 \sin \theta dr d\theta d\phi$$

مختصات دایره‌ای در فضای سه بعدی

تغییر چارچوب به تغییر q_i متوجه ایم $\vec{\nabla}_\psi$

$$\vec{\nabla}_\psi \Big|_i = \vec{\nabla}_\psi \cdot \hat{e}_i = \frac{\partial \psi}{\partial q_i} = \frac{1}{h_i} \frac{\partial \psi}{\partial q_i}$$

$$A_i = \vec{A} \cdot \hat{e}_i$$

توجه: برداری است عمود بر سطح ثابت

$$\text{فاصله: } ds_i = h_i dq_i$$

$$\Rightarrow \vec{\nabla} \psi = \frac{1}{h_1} \frac{\partial \psi}{\partial q_1} \hat{e}_1 + \frac{1}{h_2} \frac{\partial \psi}{\partial q_2} \hat{e}_2 + \frac{1}{h_3} \frac{\partial \psi}{\partial q_3} \hat{e}_3 = \sum \frac{1}{h_i} \frac{\partial \psi}{\partial q_i} \hat{e}_i$$

نویسند:

$$\vec{\nabla} \cdot \vec{V} = \frac{1}{h_1 h_2 h_3} \left[\frac{\partial}{\partial q_1} (V_1 h_2 h_3) + \frac{\partial}{\partial q_2} (V_2 h_1 h_3) + \frac{\partial}{\partial q_3} (V_3 h_1 h_2) \right]$$

کر:

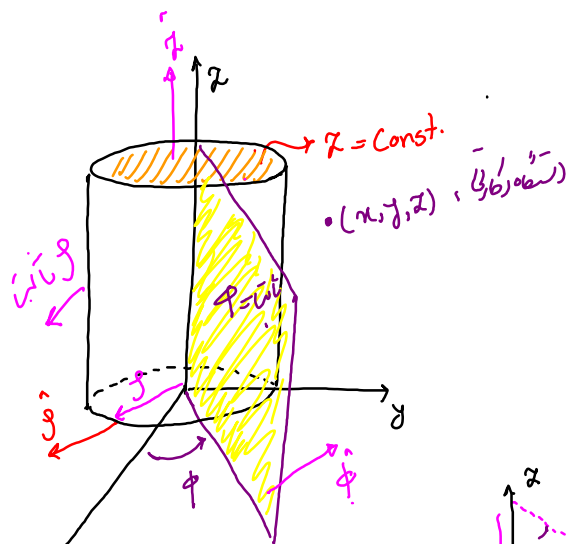
$$\vec{\nabla} \times \vec{V} = \frac{1}{h_1 h_2 h_3} \begin{vmatrix} \hat{e}_1 h_1 & \hat{e}_2 h_2 & \hat{e}_3 h_3 \\ \frac{\partial}{\partial q_1} & \frac{\partial}{\partial q_2} & \frac{\partial}{\partial q_3} \\ h_1 V_1 & h_2 V_2 & h_3 V_3 \end{vmatrix}$$

معادله موج: $\nabla^2 \psi = k^2 \psi$ (P.O.E)

شکل‌های خاص:

$$\text{در } 3D: \nabla^2 = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2} \rightarrow \begin{cases} \text{ODE مربوط به } x \\ y = \text{"} \\ z = \text{"} \end{cases}$$

نسبت استوانه‌ای (ρ, ϕ, z)
 (ρ_1, ρ_2, z_3)

$$0 \leq \rho < \infty$$

$$0 \leq \phi < 2\pi$$

$$-\infty < z < +\infty$$

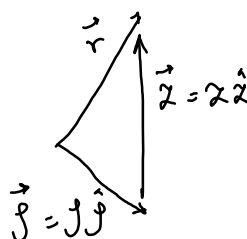
نسبت
 سطوح مختصات استوانه‌ای:

۱- استوانه‌هایی که محور اصلی آنها محور z است: $\rho = \sqrt{x^2 + y^2}$ نسبت

۲- نیم صفحه عمودی از محور z: $\phi = \tan^{-1}(y/x)$ نسبت

۳- صفحات موازی با صفحه x-y: $z = \text{نسبت}$

$$\vec{r} = \vec{\rho} + \vec{z} \Rightarrow \vec{r} = \rho \hat{\rho} + z \hat{z}$$

$$g_{ij} = \sum_{k=1}^3 \frac{\partial x_k}{\partial q_i} \frac{\partial x_k}{\partial q_j} \xrightarrow{i=j} g_{ii} = h_i^2$$

$$g_{11} = \sum_k \frac{\partial x_k}{\partial q_1} \frac{\partial x_k}{\partial q_1} = \left(\frac{\partial x}{\partial \rho} \right)^2 + \left(\frac{\partial y}{\partial \rho} \right)^2 + \left(\frac{\partial z}{\partial \rho} \right)^2$$

$$\frac{\partial x}{\partial \rho} = \cos \phi \quad \frac{\partial y}{\partial \rho} = \sin \phi$$

$$\frac{\partial z}{\partial \rho} = 0$$

$$\Rightarrow g_{11} = \cos^2 \phi + \sin^2 \phi + 0 = 1 \Rightarrow h_1 = 1 = h_3$$

$$g_{12} = \int \frac{\partial x_1}{\partial y} \frac{\partial x_2}{\partial \phi} = \frac{\cos \phi}{\partial y} \frac{-g \sin \phi}{\partial \phi} + \frac{\partial y}{\partial y} \frac{\partial y}{\partial \phi} + \frac{\partial z}{\partial y} \frac{\partial z}{\partial \phi} = 0$$

$$g_{22} = \int \frac{\partial x_2}{\partial \phi} \frac{\partial x_2}{\partial \phi} = \left(\frac{\partial x}{\partial \phi} \right)^2 + \left(\frac{\partial y}{\partial \phi} \right)^2 + \left(\frac{\partial z}{\partial \phi} \right)^2 \quad \frac{\partial x}{\partial \phi} = -g \sin \phi$$

$$= g^2 \sin^2 \phi + g^2 \cos^2 \phi = g^2 \Rightarrow h_2 = h\phi = g, \quad h_3 = h_z = 1$$

بردارهای دیراکسی: $d\vec{r} = \sum h_i da_i \hat{e}_i \Rightarrow d\vec{r} = dy \hat{y} + g d\phi \hat{\phi} + dz \hat{z}$

معماری دیراکسی:

$$\vec{\nabla} \psi = \hat{y} \frac{\partial \psi}{\partial y} + \frac{1}{g} \hat{\phi} \frac{\partial \psi}{\partial \phi} + \hat{z} \frac{\partial \psi}{\partial z}$$

$$\vec{\nabla} \cdot \vec{V} = \frac{1}{g} \left\{ \frac{\partial}{\partial y} (V_y g) + \frac{\partial}{\partial \phi} (V_\phi) + \frac{\partial}{\partial z} (V_z g) \right\} = \frac{1}{g} \frac{\partial}{\partial y} (V_y g) + \frac{1}{g} \frac{\partial}{\partial \phi} V_\phi + \frac{\partial}{\partial z} V_z$$

$$\vec{\nabla} \times \vec{V} = \frac{1}{g} \begin{vmatrix} \hat{y} \times 1 & \hat{\phi} \times g & \hat{z} \times 1 \\ \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial \phi} & \frac{\partial}{\partial z} \\ 1 \times V_y & g \times V_\phi & 1 \times V_z \end{vmatrix}$$

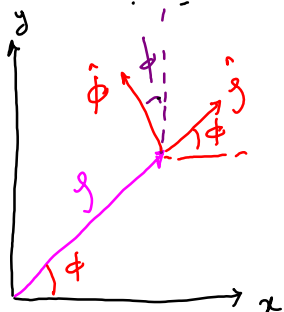
* تمرین: (برای بیاید و برابر)

$$\nabla^2 \psi = \frac{1}{g} \frac{\partial}{\partial y} \left(g \frac{\partial \psi}{\partial y} \right) + \frac{1}{g^2} \frac{\partial^2 \psi}{\partial \phi^2} + \frac{\partial^2 \psi}{\partial z^2}$$

$$\nabla^2 \vec{v} = \nabla^2 (\hat{y} v_y + \hat{\phi} v_\phi + \hat{z} v_z)$$

$$\vec{\nabla} \times (\vec{\nabla} \times \vec{v}) = \vec{\nabla} (\vec{\nabla} \cdot \vec{v}) - \nabla^2 \vec{v} \quad \text{* راهی:}$$

* تمرین 2.4.1, 2.4.2: بردارهای پایه مختصات استوانه‌ای را بر حسب بردارهای پایه مختصات دکارتی بیاید و برعکس

$$\text{I: } \hat{y} = \cos \phi \hat{x} + \sin \phi \hat{y} \xrightarrow{\times \cos \phi} \hat{y} \cos \phi = \cos^2 \phi \hat{x} + \sin \phi \cos \phi \hat{y}$$

$$\text{II: } \hat{\phi} = -\sin \phi \hat{x} + \cos \phi \hat{y} \xrightarrow{\times \sin \phi} \hat{\phi} \sin \phi = -\sin^2 \phi \hat{x} + \sin \phi \cos \phi \hat{y}$$

$$\hat{z} = \hat{z}$$

$$\ominus: \begin{aligned} \hat{x} &= \hat{y} \cos \phi - \hat{\phi} \sin \phi \\ \hat{y} &= \hat{y} \sin \phi + \hat{\phi} \cos \phi \end{aligned} \quad \text{برعکس رسی:}$$

تمرین 2.4.3 مستقیم بردارهای پایه در دستگاه استوانه‌ای راجع به مدبر

$$I: \frac{\partial \hat{j}}{\partial \phi} = -\sin \phi \hat{x} + \cos \phi \hat{y} = \hat{\phi}^*, \quad \frac{\partial \hat{j}}{\partial j} = 0$$

$$II: \frac{\partial \hat{\phi}}{\partial \phi} = -\cos \phi \hat{x} - \sin \phi \hat{y} = -\hat{j}^*, \quad \frac{\partial \hat{\phi}}{\partial j} = 0$$

تمرین 2.4.8 محاسبه سرعت و شتاب یک ذره در دستگاه استوانه‌ای را بیابید.

$$\vec{v} = \frac{d\vec{r}}{dt}, \quad \vec{r} = j\hat{j} + z\hat{z}$$

$$\Rightarrow \vec{v} = \frac{d}{dt} (j\hat{j} + z\hat{z}) = \underbrace{\frac{dj}{dt}}_{\hat{j}} \hat{j} + j \underbrace{\frac{d\hat{j}}{dt}}_{\hat{\phi}^*} + \underbrace{\frac{dz}{dt}}_{\dot{z}} \hat{z} + z \underbrace{\frac{d\hat{z}}{dt}}_{0}$$

$$\frac{dj}{dt} = \frac{\partial j}{\partial \phi} \frac{d\phi}{dt} = \dot{\phi} \hat{\phi}^* \Rightarrow \vec{v} = j\dot{\phi} \hat{j} + j\dot{\phi} \hat{\phi}^* + \dot{z} \hat{z}$$

$$\vec{a} = \frac{d\vec{v}}{dt} = \frac{dj}{dt} \hat{j} + j \frac{d\dot{\phi}}{dt} \hat{j} + \frac{dj}{dt} \dot{\phi} \hat{\phi}^* + j \frac{d\dot{\phi}}{dt} \hat{\phi}^* + j\dot{\phi} \frac{d\hat{\phi}^*}{dt} + \frac{dz}{dt} \hat{z} + z \frac{d\hat{z}}{dt}$$

$$\frac{d\dot{\phi}}{dt} = \frac{\partial \dot{\phi}}{\partial \phi} \frac{d\phi}{dt} = -\dot{\phi} \hat{j} \Rightarrow \vec{a} = (\ddot{j} - j\dot{\phi}^2) \hat{j} + (j\ddot{\phi} + 2\dot{j}\dot{\phi}) \hat{\phi}^* + \ddot{z} \hat{z}$$

حرکت دایره‌ای: ثابت $j = R$ $\leftarrow \dot{j} = \ddot{j} = 0$
در صفحه

$$\vec{v} = j\dot{\phi} \hat{\phi}^*$$

$$\vec{a} = -j\dot{\phi}^2 \hat{j} + j\ddot{\phi} \hat{\phi}^*$$

در جهت دایره: $\vec{v} = R\omega \hat{\phi}^*$

شتاب جانبی: $\vec{a} = -R\omega^2 \hat{j}$

حرکت دایره‌ای کنش: ثابت $R = j$

$\dot{\phi} = \omega$ ثابت $\leftarrow \ddot{\phi} = 0$